

УДК 745.51:008(477.83/.86)

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.05.1173>

МЕМОРІАЛЬНІ СПОРУДИ: ГЕНЕЗА ТА СТАНОВЛЕННЯ В ГАЛИЧИНІ

Роман ОДРЕХІВСЬКИЙ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3581-4103>

доктор мистецтвознавства, професор,

Львівський державний університет фізичної
культури імені Івана Боберського,
кафедра хореографії та мистецтвознавства,
вул. Костюшка, 11, 79007, м. Львів, Україна,
e-mail: odre2010@ukr.net

Roman ODREKHIVSKYI

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3581-4103>

Dr. hab. in Art Studies, Professor,

Ivan Boberskyi Lviv State University of Physical Culture,
the Department of Choreography and Art History,
11 Kostyushka St., 79007, Lviv, Ukraine,
e-mail: odre2010@ukr.net

MEMORIAL BUILDINGS: GENESIS AND ESTABLISHMENT IN GALICIA

Галичина — територія, багата на поклади каменю-пісковика та вапняку, придатного до артистичної обробки. Тому тут художнє каменярство було поширене із найдавніших часів. Дослідники, проте, переважно торкалися цієї теми, розглядаючи XIX та XX століття. Тому проблема генези та становлення меморіального художнього каменярства залишається на сьогоднішній день *актуальною* та малоопрацьованою. *Мета статті* — показати генезу та розвиток художнього каменярства в Галичині у язичницький період та епоху становлення християнства.

Основними *методами* є структурно-логічний, метод мистецтвознавчого аналізу та історико-порівняльного підходу.

Методологія дослідження полягає у застосуванні широкого кола методологічних принципів системності та історизму до вивчення генези та становлення меморіального художнього каменярства.

Висновки. Залишки пам'яток художнього каменярства збереглися повсюдно по усій території Галичини. Високі кургани, стародавні скульптури культових ідолів, залишки надгробних меморіалів тощо свідчать про високий рівень цього мистецтва. Художнє каменярство широко застосовувалося при виготовленні меморіалів. Християнство стало спадкоємцем цього виду художньої діяльності.

Ключові слова: Галичина, різьбярство, каменярство, поховання, меморіальна споруда.

Introduction. Galician territory has lots of sandstone and limestone buildings suitable for artistic processing. That is why artistic masonry has been widespread here since ancient times. *Problem Statement.* Researchers, however, mostly highlighted this topic in context of the 19-th and 20th centuries. Therefore, the problem of the genesis and formation of memorial artistic stonework remains relevant and poorly studied today.

Purpose — the purpose of the study is to show the genesis and development of artistic stonework in Galicia during the pagan period and the epoch of the formation of Christianity.

Methods. The main methods were structural-logical, art analysis and historical-comparative approach.

The research methodology consists in the application of a wide range of methodological principles of systematicity and historicism to the study of the genesis and formation of memorial artistic masonry.

Results. Remains of monuments of artistic stonework have been preserved all over the territory of Galicia. High barrows, ancient sculptures of cult idols, the remains of grave memorials testify to the high level of this art from ancient times. Artistic masonry was widely used in the manufacture of memorials. The memorials were decorated with artistic stone carvings. The style of this carving in many places reminds us the ancient Ukrainian. Ancient sculptures depicted ancient Ukrainian gods. Single sculptures in stone, or their fragments, have survived to this day. Christianity became the heir of this type of artistic activity.

Conclusion. The study showed the ancient traditions of memorial artistic masonry in Galicia. The study of the genesis and formation of memorial artistic masonry will give us opportunity to study more details about history and development of memorial artistic masonry in subsequent eras.

Keywords: Galicia, carving, stonework, burial, memorial building.

Вступ. Галичина — край, багатий на поклади придатного до художньої обробки каменю вапняку та пісковика. Тому меморіальне художнє каменярство було тут розвинуте з найдавніших часів. Із здобуттям Україною незалежності відродився інтерес до художнього каменярства, і в першу чергу культового. Сучасні дослідники більше уваги приділяють увагу меморіям XIX та XX ст., не торкаючись питання їх генези [1, с. 128—129]. Однак ще де-не-де в Галичині, як і в інших регіонах України, збереглися залишки загадкових прадавніх меморіальних споруд. Ці пам'ятки нищатья буквально на очах різноманітними переплануваннями, реконструкціями тощо.

Тому *актуальність* обраної теми вважаємо у дослідженні генези та витоків меморіального каменярства в Галичині. Це сприятиме кращому розумінню національних особливостей предметно-просторового вирішення меморіальних композицій, виконаних у пізніші епохи, які, власне, більше досліджені.

Найдавніші відомості про меморіальну різьбу українського народу знаходимо в давньоруських літописах при згадці про пантеон богів [2, с. 133]. Незначну кількість фактологічного матеріалу за темою нашого дослідження містить «Історія українського мистецтва» [3, с. 115—119].

Відомий дослідник українського мистецтва К. Широцький у книзі «Старовинне українське мистецтво» торкається і української культової різьби. Зокрема він простежує взаємозв'язок між давньогрецьким мистецтвом та мотивами давньоруської рельєфної кам'яної різьби, яка декорує круглу скульптуру Збруцького ідола, і якою також виконано знаменитий рельєф у с. Буш [4, с. 3—4].

Метою дослідження є розпочати комплексне вивчення витоків художнього меморіального каменярства від найдавніших часів до епохи панування християнства. Основними *методами дослідження* є структурнологічний, порівняльно-історичний, мистецтвознавчого аналізу та системного підходу.

Основна частина. Як можемо судити з даних історичної науки, обробка каменю була поширена на території Галичини з сивої давнини. Нас цікавить у першу чергу застосування її в культових відправах та похованнях. Видатний історик М. Грушевський зазначає, що на галицькім Поділлі й подекуди на Волині зустрічаємо вже в період неолітичної доби захоронення трупів «в кам'яних скринях (кістках),

зложених із кам'яних плит «старанно притесаних, з плитяним же дном і накривкою...» [5, с. 43]. На жаль, зі слів ученого, на всій території не вдалось зустріти такої скрині цілої, «не попсованої, або не спорожнено» [5, с. 44].

Самі поховання у III—IV ст. н. е. на Прикарпатті (принаймні досліджені шляхом розкопок) обов'язково супроводжуються невисокими курганами насипами [6, с. 48—49].

Особливостями ж верхньодністрівського варіанту черняхівської культури є наявність поховань під кам'яними плитами або з кам'яними обкладками [1, с. 50]. Цей тип поховань властивий лише для Наддністрянщини й зовсім невідомий в інших районах лісостепу, виявився надто живучим і був поширений ще в епоху Київської Русі [6, с. 105].

У другій половині I тис. н. е. кургани з'являються як основний вид поховальної пам'ятки на всій території Східної Європи, за винятком лісостепу. Єдиним районом, де курганні поховання до цього становили загальнопоширене явище, було вже згадане Прикарпаття [6, с. 105]. Відомий український історик Михайло Брайчевський припускає, що це відбулось за рахунок переростання плоских полів поховань в кургані могильники, незважаючи на те, що поховальний обряд, на його думку, є найбільш консервативною стороною культури [6, с. 105].

Очевидно, до кінця не вивчено, як відбувався сам процес поховання. На теренах України він, мабуть, відбувався двома способами: давнішим — хованням у землю, новішим — трупопаленням, а в пізнішу неолітичну добу поруч виступають обидва ці обряди [5, с. 41]. Однак цікавим є те, що зафіксовані факти застосування під час похоронних церемоній скульптур ідолів «у формі людей», принаймні в 922 р. н. е. [5, с. 332]. Самі ж скульптури ідолів (не відомо, правда, чи обов'язково лише антропоморфного виду, як уже згадувалось) були відомі у племені бужан (розуміємо за назвою племені як такі, які проживали в тому числі й на північних теренах Галичини включно) ще в III—IV ст. н. е. [7, с. 9].

Що стосується матеріалу, з якого виготовляли ідолів, то в давньоруських літописах згадуються ідоли, вирізьблені з дерева. Цікаво, що літопис вказує не лише матеріал, але й інструменти, з допомогою яких вони були виготовлені: «Не боги то, а дерево. Сьогодні є, а завтра згнило. Не їдять-бо, не п'ють, не

говорять, а зроблені руками з дерева, сокирою і ножом» [2, с. 137]. У другому місці того ж літопису читаємо, що говорять князю Володимир-Хрестителю Русі німецькі послы, умовляючи його прийняти християнство від Папи римського: «Говорив тобі папа: земля твоя — як і земля наша, а віра ваша не така, як віра наша. Бо наша віра — світло, кланяємося Богу, що сотворив небо, і землю, і зорі, і місяць, і все, що дихає, а ваші боги — дерево» [2, с. 141].

Отже, як вважають дослідники та вказують літописи, давньослов'янські ідоли були переважно дерев'яні, тому майже не збереглися до наших днів. Їхній стиль та характер залишаються для нас невідомими. Лише на Поділлі, де багаті родовища каменю, збереглися поодинокі статуї. Стилiстично ці статуї подібні до кам'яних баб скіфської доби, що виявляється не тільки в загальному вигляді зображень, а й в багатьох дуже характерних деталях (наприклад, мотив рога для пиття, який божество тримає в руці, або меча на поясі) [3, с. 115].

Давньоруський літопис передає лише окремі деталі зовнішнього вигляду деяких з ідолів, з чого розуміємо, що ті, які описані, були антропоморфного вигляду:

*«І почав княжити Володимир у Києві один,
І поставив кумирів на горі за теремним двором:
Перуна дерев'яного, а голова його срібна,
а вус золотий,
І Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла,
і Мокош»* [2, с. 113].

Серед збережених до найвідоміших належить, безперечно, витесаний із каменю Збруцький ідол, знайдений у р. Збруч у 1848 р. (Святовит) [3, с. 116]. Це — чотиригранний стовп, з кожного боку якого бачимо по три яруси зображень. Верхній ярус з усіх чотирьох боків — людина у шапці, середній ярус — теж з усіх чотирьох сторін — постать людини з непропорційно великою головою, короткими ногами і безпорадно розведеними руками. На нижньому ярусі (лише з трьох сторін) вирізьблені рельєфи облич. Дослідники трактують цей трьох'ярусний поділ як три сфери світу: небо — місце, де живуть Боги; земля заселена людьми, беззахисна перед лицем потойбічного, і, нарешті, пекло — царство злих духів [3, с. 116—117].

Цікавим є те, що відомий український дослідник мистецтва К. Широцький, аналізуючи скульп-

турну пластику Збруцького ідола, вказує на її взаємозв'язок, на його думку, з давньогрецьким мистецтвом: «Людські фігурки внизу, що взяли за руки (розуміємо як середній ярус), передають вагичну сцену, а четверо нижчих фігур, що зігнувшись тримають на своїх головах чи руках весь монумент, суть далеким спомином про клясичні каріатиди; але все це виконано не круглою різьбою, а дуже плескатою і в геометричних формах, просто і без вправності, що була колись то у старогрецьких майстрів» [4, с. 3—4].

К. Широцький висловлює припущення також про взаємозв'язок із грецьким мистецтвом аналогічної, як на його погляд, за стилем різьбленої по каменю роботи — рельєфу із с. Буш (Вінничина, I тис. н. е.) [4, с. 4]. Безперечно, що думка про ймовірний взаємозв'язок давньоукраїнського мистецтва зі старогрецьким цікава і небезпідставна, оскільки її можна розвивати не тільки на основі вищезгаданих скульптур, але й на підставі, наприклад, існування меандрового декору, який покриває жіночі статуетки із Чернігівщини, виконані із мамонтового бивня у ще пізньому палеоліті, а також мальованого посуду Трипільської культури (IV—III тис. до н. е.) покритого теж меандровим орнаментом [3, с. 24—25]. Однак ця тема потребує окремого дослідження, оскільки виходить за межі наших проблем.

Що стосується згаданої думки про ймовірний взаємозв'язок відомих нам кам'яних ідолів із кам'яними бабами скіфської доби, то варто зазначити, що цей взаємозв'язок простежується і в період, коли язичництво почало поступатися місцем християнству, тобто, можливо, і з пізнішого часу, аніж тоді, коли постав Збруцький ідол. Яскравим прикладом цього може служити антропоморфна стела зі с. Вовківці (Борщівський р-н. Тернопільська обл.), виявлена у 1878 р. на давньому цвинтарі під час археологічних розкопок. Антропоморф слугував за вікову плиту одного з поховань без насипу і перебував прямо на поверхні ґрунту, покриваючи могильну яму [8, с. 36]. Дослідник (мабуть, відкривач знахідки — А. Кіркор) відзначив подібність антропоморфа до кам'яних баб. На сьогоднішній день науковці беззастережно датують цей антропоморф як пам'ятку місцевого слов'янського люду в межах X—XIII ст. [8, с. 36]. Тобто, можна припустити, що цей твір був виготовлений у ті часи, що і Збруць-

кий ідол, або в часовий період на протязі декількох століть після того.

Отже, теорія про взаємозв'язок стилістики давньоукраїнського різьбярства із кам'яними бабами скіфського періоду має певні підстави на існування і потребує, звичайно, ширшого вивчення. В певній мірі ця теорія має маргінальний взаємозв'язок із нашою темою у питанні дослідження витоків давньоукраїнської сакральної та меморіальної різьби по каменю.

Племена, відомі під назвою скіфів або сколотів посідали в VII—II ст. до н. е. велику територію, в тому числі більшої частини України. Гадають, що значна частина скіфських племен були предками слов'ян [3, с. 32]. Дослідникам відомо також про взаємозв'язок мистецтва скіфів із грецькими державами Північного Причорномор'я у V—IV ст. до н. е. [3, с. 33].

Вчені відносять також до цікавої групи пам'яток скіфського мистецтва високі товсті плити з граніту чи вапняку, на одному боці яких неглибоким рельєфом зображено скіфського воїна з коротким мечем, бойовою сокирою, луком, й, як припускаємо, рогом для пиття. Як уже згадувалось, останній елемент характерний і для скульптур скіфських баб та давньоруських ідолів. Такі плити встановлювали на вершинах степових могил. Самі могили, насипані над похованнями вождів, свідчать, як вважають дослідники про потяг скіфів до монументальних композицій [3, с. 45].

Значного поширення набули у скіфів звичаї ховати небіжчика під ґрунтовими або кам'яними насипами, що дістали назву курганів або могил [9, с. 14]. Дослідник давніх скіфів Борис Мозолевський зокрема зазначає: «Як засвідчили новітні дослідження, кожен скіфський курган, тим більше царський, являв собою складну архітектурну споруду, що поєднувала у собі горизонтальну і вертикальну підсистеми макрокосмосу. Горизонтальна його іпостась імітувала хаос (світовий океан), посередині якого зусиллями божества створювався організований (окультурений) Всесвіт. По вертикалі він мав чітку потрійну структуру. Нижній, хтонічний сфері космосу в кургані відповідали підземні споруди, середній (світовий горі) — сам насип, верхній сакральний — кам'яний стовп або ідол, що встановлювався на вершині кургану» [9, с. 16].

Не можемо судити, чи цей кам'яний стовп або ідол аналогічні за рисунком чи пластикою згаданим плитам з граніту чи вапняку із антропоморфними зо-

браженнями, чи вони чимось відрізняються. Безперечним є одне — усі дослідники стверджують про встановлення на самій вершині могили (кургану) меморіального знаку із застосуванням (можливо і не завжди) різьби.

Отже у вивченні питання витоків різьбярства можемо судити, що художня обробка каменю застосовувалась у меморіальних знаках із сивої давнини. Це стосується особливостей цієї давньої різьби, то її високому рівню, можливо, у масовому масштабі не сприяло те, що у I тис. н. е. у східноєвропейських племен обробка дерева, кістки, каменю (за винятком окремих категорій речей, як от жорен) зберігала хатний характер [6, с. 38]. Тобто розуміємо, що дослідники не фіксують майстрів-професіоналів, але лише майстрів, які займались обробкою дерева і каменю як додатковою роботою під час ведення господарства.

Як вважає М. Грушевський, за часів Ігоря чи Володимира поганський культ вшанування богів у формі антропоморфних образів міг бути лише на початковій стадії свого розвитку. Можливо, ідоли були лише у великих осередках тодішнього життя, тоді як «народня маса могла зіставати ся при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць». Релігійний світогляд у нашого народу у передхристиянські часи мав у своїй основі культ природи [5, с. 326]. Недарма образ дерева залишився в релігійній символіці українського народу до сьогодні. Наприклад, насадження дерев або зображення дерев на могилах. Згідно свідченням сучасників язичницького періоду, у слов'ян дерева заступали місце храмів або образів, біля яких русини молились, приносили жертви тощо [5, с. 315].

Очевидно, стан філософії теж впливав на організаційні якості дохристиянської релігії давньої Русі. Дослідники, які розробляли питання запровадження християнства на русі, вважають, що на основний напрямок процесу становлення філософської думки в стародавній Русі, на розвиток власне філософських ідей автохтонна язичницька релігія виявила відносно невеликий вплив, вона завжди залишалась маргінальним побічним фактором історико-філософського процесу [5, с. 325].

Період XI ст. називають епохою православно-язичного синкретизму. Під синкретизмом розуміємо об'єднання першочергово незалежних або різно-рідних явищ, яке призводить до появи деякого якісно нового утворення [10, с. 164—165]. Зрештою

певні язичницькі пережитки залишилися і у християнстві на Україні, в тому числі і в Галичині і по сьогоднішній день.

Зазначимо, однак, що є дослідники, які дотримуються більш високої думки про загальний рівень розвитку язичницької релігії в дохристиянській русі. Зокрема Р. Рибаків вважає, що грецьке християнство застало у 980-ті роки на Русі не просто сільське знахарство, а значно розвиненішу язичну культуру зі своєю міфологією, пантеоном головних богів, жерцями і, з усією ймовірністю, зі своїм язичним літописом [7, с. 5], що, однак, на нашу думку, не збільшує тої ролі, яку відігравала ідеологія язичницьких вірувань у часи так званого православно-язичного синкретизму, згаданого вище.

В період IX—XI ст. проходить ще один суттєвий перелом у релігійній свідомості наших предків — вони відмовляються від трупоспалення і переходять до інгумації, тобто простого труположення. Наявність масивної курганної ями дозволяло хоронити прямо на землі, або в насипу, але поступово встановлюється звичай виривати для покійника яму. З того часу поховання відбувається лише шляхом інгумації, а до того, принаймні на протязі тисячоліття зберігались паралельно обидва обряди — просте захоронення і кремація [7, с. 110].

Висновки. Отже, можемо з певною ймовірністю припустити, що в часи відомого піднесення на історичній арені Галицько-Волинського князівства (XII—XIV ст.) художнє меморіальне каменярство є таким, яке обслуговувало лише християнський культ. Сам процес поховання відбувався, як правило, вже шляхом захоронення покійника у викопану яму (за винятком окремих поховань визначних людей у церквах). Власне з цього періоду можемо виразніше простежувати процес розвитку художнього каменярства як меморіального знаку, так і в будівництві сакральних та житлових споруд. Ці аспекти й повинні стати тематикою з дослідження меморіальних споруд наступних епох.

1. Одрехівський Р.В. Меморіальні споруди Тернопільщини (витоки та становлення дизайну в XIX — першій третині XX ст.). *Культурологічна думка*. Київ,

2022. № 21. С. 128—137. DOI: <https://doi.org/10.37627/2311-9489-21-2022-1.128-137>
2. *Повість врем'яних літ*. Літопис. За Іпатським списком. Київ: Радянський письменник, 1990. 558 с.
3. *Історія Українського мистецтва*: в 6-ти т. Т. 1. Київ: УРЕ, 1966. 453 с.: іл.
4. Широцький К. *Старовинне мистецтво на Україні*. Київ: Криниця, 1918. 23 с.: іл
5. Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1991. 648 с.
6. Браичевський М. *Походження Русі*. Київ: Наукова думка, 1968. 223 с.
7. Рыбаков Б. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука, 1987. 782 с.
8. Забашта Р. *Ще раз про стелу з села Вовківців. Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам'яті Михайла Драгана*. Дрогобич: Відродження, 1997. С. 36—41.
9. Мозолевський Б. Оракул скіфського кургану. *Пульсар*. Київ, 1999. № 3. С. 14—18.
10. Сухов А.Д., Кузьмін А.Г., Новосельцев А.П. *Введение христианства на Руси*. Москва: Мысль, 1987. 302 с.

REFERENCES

- Odrekhivskiy, R. (2022). Memorial buildings of Ternopil region (origins and formation of design in the XIX — first third of the XX century). *Kulturolohična dumka*, 21, 128—137. DOI: <https://doi.org/10.37627/2311-9489-21-2022-1.128-137> [in Ukrainian].
- (1990). *The story of the bygone years. Annals. According to the Ipat list*. Kyiv: Radians'kyj pys'mennyk [in Ukrainian].
- (1966). *History of Ukrainian art*: in 6 vol. (Vol. 1). Kyiv: URE [in Ukrainian].
- Shyrotskiy, K. (1918). *Ancient art in Ukraine*. Kyiv: Krynytsia [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1991). *History of Ukraine-Rus* (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Braychevskiy, M. (1968). *Origin of Russia*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Rybakov, B. (1987). *Paganism of the ancient Rus*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Zabashta, R. (1997). Once again about the stela from the village of Vovkivtsiv. *Sacred art of Boikivshchyna. Second scientific readings in memory of Mykhailo Dragan*. Drohobych: Vidrozhennia [in Ukrainian].
- Mozolevskiy, B. (1999). Oracle of the Scythian mound. *Pulsar*, 2, 14—18 [in Ukrainian].
- Sukhov, A.D., Kuz'myn, A.H., & Novosel'tsev, A.P. (1987). *The introduction of Christianity to Rus'*. Moskva: Mysl' [in Russian].